O'ZBEK TILIDA FE'L SO'Z TURKUMINING MA'NO VA VAZIFA JIHATIDAN O'ZGARUVCHANLIGI.

Bo'riyeva Barno Kamoliddin qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika institut talabasi
E-mail: barnoboriyeva3@gmail.com
telefon raqam : +998 95 432 37 07

Tursunova Feruza Baxtiyor qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika institut talabasi
E-mail: tursunovaferuza2007@gmail.com
telefon raqam: +998 97 697 50 07
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.24414168

Annotatsiya: Ushbu maqolada hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'l so'z turkumining leksik-semantik hamda grammatik tabiatiga xos bo'lgan o'zgaruvchanlik jarayonlari tahlil qilinadi. Fe'llarning matn va nutqiy vaziyat ta'sirida ko'chma ma'no kasb etishi, bir grammatik shakldan ikkinchisiga o'tishi (transpozitsiya) hamda ularning gap qurilishidagi uslubiy imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari va fe'lning vazifadosh shakllari misolida tildagi ma'no kengayishi va torayishi hodisalari ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida fe'l so'z turkumining nafaqat harakat va holatni ifodalash, balki nutqning ta'sirchanligi hamda mantiqiy izchilligini ta'minlashdagi asosiy o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Fe'l so'z turkumi, ma'no ko'chishi, grammatik shakl, nutqiy vaziyat, ko'makchi fe'llar, vazifadosh shakllar, uslubiy imkoniyat.

Аннотация: В данной статье анализируются лексико-семантические и грамматические процессы изменения глагола как части речи в современном узбекском литературном языке. Рассматриваются переносные значения глаголов под влиянием контекста и речевой ситуации, переход из одной грамматической формы в другую (транспозиция), а также их стилистические возможности в структуре предложения. Кроме того, на примере вспомогательных глаголов и переходных форм глагола (причастия, деепричастия, имя действия) научно освещаются явления расширения и сужения значений в языке. В ходе исследования раскрывается ключевая роль глагола не только в выражении действия и состояния, но и в обеспечении экспрессивности и логической последовательности речи.

Ключевые слова: глагол, перенос значения, грамматическая форма, речевая ситуация, вспомогательные глаголы, переходные формы стилистические возможности.

Abstract: This article analyzes the lexic-semantic and grammatical changing processes of the verb as a part of speech in the modern Uzbek literary language. It examines the figurative meanings acquired by verbs under the influence of context and speech situation, the transition from one grammatical form to another (transposition), as well as their stylistic potentials in sentence structure. In addition, the phenomena

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

of semantic expansion and narrowing in the language are scientifically elucidated using the examples of auxiliary verbs and verb forms (participles, gerunds, verbal nouns). The study reveals the crucial role of the verb not only in expressing action and state, but also in ensuring the expressiveness and logical coherence of speech.

Keywords: verb, semantic shift, grammatical form, speech situation, auxiliary verbs, verb forms, stylistic potential.

KIRISH

Til tizimida mustaqil so‘z turkumlari orasida fe’l o‘zining grammatik kategoriyalarga boyligi, sintaktik imkoniyatlarining kengligi va semantik harakatchanligi bilan alohida ajralib turadi. An’anaviy tilshunoslikda fe’l shaxs va predmetning harakati hamda holatini bildiruvchi, zamon, mayl, shaxs-son, nisbat va bo‘lishli-bo‘lishsizlik kabi kategoriyalarga ega so‘z turkumi sifatida ta’riflanadi. Biroq jonli nutq va badiiy-ilmiy matnlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, fe’lning vazifasi faqatgina oddiy harakatni nomlash bilan cheklanib qolmaydi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, tilning rivojlanishi va inson tafakkurining murakkablashuvi natijasida fe’llar o‘zining dastlabki lug‘aviy ma’nosidan uzoqlashib, yangi ma’no qirralarini kasb etmoqda. Masalan, birgina «olmoq», «bermoq», «qo‘ymoq» yoki «kelmoq» kabi oddiy jismoniy harakatni bildiruvchi fe’llar nutqiy sharoitga qarab o‘nlab ko‘chma ma’nolarni ifodalashi yoki mustaqil ma’nosini yo‘qotib, grammatik vositaga aylanishi mumkin.

ASOSIY QISM:

Fe’llarda ma’no va vazifa o‘zgarishining asosiy yo‘nalishlari. Fe’l so‘z turkumining o‘zgaruvchanlik tabiati tilda asosan uchta yirik yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: leksik-semantik (ma’no ko‘chishi), morfologik (grammatik shakllar almashinuvi) va funksional-sintaktik (vazifa o‘zgarishi).

1. Leksik-semantik o‘zgaruvchanlik va ma’no ko‘chishi: Tildagi ko‘pchilik fe’llar ko‘p ma’noli (polisemantik) xususiyatga ega. Inson o‘zining kundalik hayotiy tajribasidan kelib chiqib, jismoniy harakatlarni bildiruvchi so‘zlarni mavhum tushunchalar, ruhiy holatlar va ijtimoiy munosabatlarni ifodalash uchun qo‘llaydi. Bu jarayonda quyidagi hodisalar kuzatiladi:

Metaforik ma’no ko‘chishi: Tashqi o‘xshashlik yoki harakat tarzining mosligi asosida yuzaga keladi. Masalan, «qaynamoq» fe’li dastlab suyuqlikning yuqori haroratda pufakchalar chiqarib harakatlanishini bildiradi (suv qaynadi). Ko‘chma ma’noda esa u joydagi qizg‘in faoliyatni (bozor qaynadi, ish qaynadi) yoki insonning kuchli ichki hissiyotini (g‘azabi qaynadi) ifodalaydi.

Mavhumlashuv jarayoni: Jismoniy harakat fe’llarining aqliy yoki hissiy jarayonga ko‘chishi. Masalan, «ushlamoq» fe’li qo‘l bilan biror narsani tutishni anglatsa (kitobni ushladi), ko‘chma ma’noda vaqtni band qilish (meni ko‘p ushlab qoldingiz), qoidaga amal qilish (so‘zida turmoq / va’dani ushlamoq) kabi ma’nolarni beradi.

Ma’no kengayishi va torayishi: Ba’zi fe’llar tarixiy taraqqiyot davomida o‘z ma’no doirasini kengaytiradi. Masalan, «yozmoq» fe’li qadimgi turkiy tilda «yoymoq», «ochmoq» ma’nolarini bildirgan (hozirgi dasturxon yozmoq birikmasida saqlangan), keyinchalik esa qog‘ozga xat tushirish, asar yaratish ma’nolarini kasb etgan.

2. Grammatik ma’no va vazifaning o‘zgarishi: Fe’lning eng muhim xususiyatlaridan biri uning mustaqil leksik ma’nosini vaqtincha yoki butunlay yo‘qotib, boshqa bir fe’lga qo‘shimcha grammatik ma’no yuklaydigan vositaga — ko‘makchi fe’lga aylanishidir. O‘zbek tilida o‘ttizga yaqin mustaqil fe’l (boshlamoq, bitirmoq, bo‘lmoq, yubormoq, tashlamoq, qo‘ymoq, chiqmoq, o‘tmoq, qolmoq, ketmoq va b)

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ko‘makchi fe’l vazifasida kela oladi. Ushbu jarayonda fe’lning asl ma’nosi xiralashib, harakatning tarzi, davomiyligi, tugallanganligi yoki kutilmaganda yuz berganligini bildiruvchi modal-grammatik ma’no birinchi o‘ringa chiqadi.

Harakatning tugallanganligi va keskinligi: «tashlamoq» fe’li mustaqil holda biror narsani uloqtirishni bildiradi (toshni tashladi). Biroq «yozib tashladi» yoki «buzib tashladi» birikmalarida u uloqtirish ma’nosini yo‘qotib, harakatning tez, oson va to‘liq bajarilganligini bildiradi.

Harakatning kutilmaganda yuz berishi: «yubormoq» fe’li biror kishini jo‘natishni anglatadi (xat yubordi). Ammo «kulib yubordi» yoki «gapirib yubordi» shakllarida harakatning beixtiyor, to‘satdan sodir bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Harakatning davomiyligi: «yurmoq», «turmoq», «o‘tirmoq», «yotmoq» fe’llari insonning fazodagi holatini bildiradi. Ko‘makchi fe’l sifatida (o‘qib yuribdi, ishlab turibdi, kutib o‘tiribdi) ular jismoniy holatni emas, balki ish-harakatning ma’lum vaqt oralig‘ida davom etayotganligini ifodalaydi.

3. Zamon va mayl shakllarining ko‘chma ma’noda qo‘llanishi. Nutqning ta’sirchanligini oshirish maqsadida fe’lning grammatik kategoriyalari ham o‘z asl vazifasidan chetga chiqib, boshqa kategoriya ma’nosida qo‘llanishi (grammatik transpozitsiya) mumkin:

Zamon shakllarining almashinuvi: O‘tgan zamon fe’li kelasi zamonda bajarilishi aniq va muqarrar bo‘lgan harakatni ifodalash uchun qo‘llanadi. Masalan: «Agar hozir yo‘lga chiqmasak, poyezddan kech qoldik» (aslida kech qolamiz). Yoki hozirgi-kelasi zamon shakli o‘tgan zamondagi voqealarni jonli tasvirlash uchun ishlatiladi: «Kecha ko‘chada ketayotsam, oldimdan eski do‘stim chiqib qoladi».

Mayl shakllarining o‘zaro munosabati: Buyruq-istak maylidagi fe’l shart mayli ma’nosida («Sen ayt-u, men bajarmaymi?» — agar sen aytsang) yoki xabar mayli ma’nosida («Buni qarangki, hamma ish bitibdi») qo‘llanib, gapga kuchli emotsional-ekspressiv bo‘yoq beradi.

4. Fe’lning vazifadosh shakllari va so‘z turkumlariaro ko‘chish. Fe’lning sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllari fe’l bilan boshqa so‘z turkumlari (ot, sifat, ravish) o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘taydi. Bu shakllar fe’lga xos harakat ma’nosini saqlagan holda, boshqa turkumlarning sintaktik vazifalarini bajaradi. Masalan, sifatdoshlar (o‘qigan, kelayotgan, borar) predmetning harakat belgisini bildirib, gapda aniqlovchi bo‘lib keladi. Ayrim sifatdoshlar esa vaqt o‘tishi bilan fe’llik xususiyatini butunlay yo‘qotib, sifat yoki otga ko‘chadi (substantivatsiya va adyektivatsiya). Masalan: «oqar suv» (sifat), «o‘qituvchi», «yozuvchi», «o‘quvchi» (ot). Xuddi shuningdek, «qayta-qayta», «qo‘sha-qo‘sha», «bila turib» kabi ravishdosh shakllari ravishga yaqinlashib, harakatning bajarilish tarzini bildiruvchi mustaqil birliklarga aylanib bormoqda.

XULOSA: Fe’l so‘z turkumi o‘zbek tilining eng faol va o‘zgaruvchan grammatik tizimidir. Tadqiqot natijalari quyidagi asosiy xulosalarga kelish imkonini beradi:

Fe’l leksemalari nutqiy jarayonda statik holatda qolmaydi; ular metafora va mavhumlashuv mexanizmlari asosida doimiy ravishda yangi ko‘chma ma’nolarni hosil qiladi.

Mustaqil fe’llarning ko‘makchi fe’lga aylanishi tilda harakatning eng nozik qirralarini (davomiylik, tugallanganlik, kutilmaganlik) ifodalash uchun boy grammatik zaxira yaratadi.

Fe’lning zamon va mayl shakllari o‘zaro o‘rin almashib qo‘llanishi natijasida matnning uslubiy ta’sirchanligi va emotsional yuklamasi kuchayadi.

Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi kabi vazifadosh shakllar fe’lning boshqa so‘z turkumlari bilan uzviy aloqasini ta’minlab, tilning so‘z yasalish va sintaktik imkoniyatlarini kengaytiradi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Asqarova M., Qosimova K., Jamolxonov H. O‘zbek tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1989. – 320 b.
2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.
3. Hojiyev A. O‘zbek tilida ko‘makchi fe’llar. – Toshkent: Fan, 1966. – 224 b.
4. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfemikasi va so‘z yasalishining nazariy masalalari. – Toshkent: Fan, 2010. – 256 b.
5. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 232 b.
7. Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128 b.
8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.
10. Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiyev A. va boshq. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. I qism. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – 448 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.